

ศึกษาแนวคิดปฏิจจสมุปบาทในพุทธปรัชญาเถรวาท
Studying the concept of the Paticca-samuppada
in Theravāda Buddhist philosophy

พิบูล ชัชวานิชย์

Piboon Chatchawanit

เมธา หริมเทพาธิป

Metha Harimtepathip

หลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาปรัชญาและจริยศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา

Master of Arts Program in Philosophy and Ethics Suan Sunandha Rajabhat University

Email : metha.ha@ssru.ac.th

วันที่รับบทความ (Received) : 24 เมษายน 2567

วันที่แก้ไขบทความ (Revised) : 30 พฤศจิกายน 2567

วันที่ตอบรับบทความ (Accepted) : 30 พฤศจิกายน 2567

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาแนวคิดปฏิจจสมุปบาทในพุทธปรัชญาเถรวาท วิธีการศึกษาเป็นแบบเชิงคุณภาพ โดยศึกษาค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลจากเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ผลการวิจัยพบว่า ปฏิจจสมุปบาทเป็นธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนให้เข้าใจความเป็นจริงของโลกและชีวิตเพื่อเป็นพื้นฐานต่อการดำเนินสู่ความดับทุกข์ เข้าใจกฎไตรลักษณ์ที่อยู่ในวงจรปฏิจจสมุปบาท การจะดำเนินไปสู่การดับทุกข์อย่างสิ้นเชิงได้นั้นจำเป็นต้องดำเนินตามสายกลาง ทางสายกลางแห่งปฏิจจสมุปบาทก็คือ ทางแห่งการดับทุกข์โดยสิ้นเชิง เป็นทางแห่งความไม่ยึดมั่นถือมั่นในทวิลักษณ์อันสุดโต่ง หลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นใน 3 ลักษณะ ดังนี้ 1) ความหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในทวิลักษณ์อันสุดโต่ง ได้แก่ การหลุดพ้นจากมิจฉาทิฏฐิ 2) ประการคือ สัสสตทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิ 2) ความหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในสถานที่และเวลา ได้แก่ การหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่น (อุปาทาน) ในภพ (31 ภพภูมิ) และความยึดมั่นถือมั่นในสังขารที่ปรุงแต่งอดีต อนาคต และปัจจุบัน ประการหนึ่ง และ 3) ความหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในขันธ 5 ได้แก่ การหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ

คำสำคัญ: ปฏิจจสมุปบาท, พุทธปรัชญา, พุทธปรัชญาเถรวาท

Abstract

The objective of this research is to study the concept of the Four Noble Truths in Buddhist philosophy. The study employs a qualitative approach by investigating and gathering

data from relevant documents and research works. The research findings indicate that the Four Noble Truths are the teachings of truth given by the Buddha to understand the reality of the world and life as a foundation for moving towards the cessation of suffering. Understanding the principles of the Noble Eightfold Path is crucial for progressing towards the complete cessation of suffering. The middle way of the Noble Eightfold Path is the path of ultimate cessation, the path of non-attachment, transcending attachment to the three characteristics, namely : 1) Liberation from attachment to the ultimate truth includes liberation from the attachment to views (micchādiṭṭhi) comprising two aspects: skepticism (sakkāyadiṭṭhi) and attachment to rules and rituals (vicikicchā). 2) Liberation from attachment to space and time includes liberation from attachment (upādāna) in the 31 realms of existence (31 planes of existence) and attachment to cyclic existence in past, future, and present circumstances, one aspect. 3) Liberation from attachment to the five aggregates includes liberation from attachment to form, sensation, perception, mental formations, and consciousness.

Keywords: Paticca-samuppada, Buddhist philosophy, Theravāda Buddhist philosophy

1. บทนำ

ปฏิจจสมุปบาท ในมุมมองพุทธปรัชญา (Buddhist Philosophy) ถือได้ว่าเป็นหลักธรรมในเชิงอภิปรัชญา (Metaphysics) ที่ชี้ให้เห็นกระบวนการเกิดและดับของทุกข์ที่เป็นไปตามธรรมชาติ หรือความเป็นจริง (reality) ดังที่ จ้านงค์ ทองประเสริฐ (2556) ได้กล่าวถึงการพิจารณาปฏิจจสมุปบาททั้งในส่วนอนุโลมและปฏิโลม

ในการพิจารณาปฏิจจสมุปบาทโดยอนุโลม หมายถึง การพิจารณาตามลำดับ มีดังนี้

เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย	จึงมีสังขาร
เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย	จึงมีวิญญูณ
เพราะมีวิญญูณเป็นปัจจัย	จึงมีนามรูป
เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย	จึงมีสฬายตนะ
เพราะมีสฬายตนะเป็นปัจจัย	จึงมีผัสสะ
เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย	จึงมีเวทนา
เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย	จึงมีตัณหา
เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย	จึงมีอุปทาน
เพราะมีอุปทานเป็นปัจจัย	จึงมีภพ
เพราะมีภพเป็นปัจจัย	จึงมีชาติ

เพราะมีชาติเป็นปัจจัย ขรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาสทั้งหลาย

จึงเกิดขึ้นครบถ้วน ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้

ในส่วนการพิจารณาปัจจุสมุปบาทโดยปฏิโลม หมายถึง การพิจารณาย้อนลำดับ มีดังนี้

เพราะมีการดับ (โดยไม่เหลือ) แห่งอวิชชา จึงมีความดับแห่งสังขาร

เพราะมีการดับแห่งสังขาร จึงมีความดับแห่งวิญญาน

เพราะมีการดับแห่งวิญญาน จึงมีการดับแห่งนามรูป

เพราะมีการดับแห่งนามรูป จึงมีการดับแห่งสฬายตนะ

เพราะมีการดับแห่งสฬายตนะ จึงมีการดับแห่งผัสสะ

เพราะมีการดับแห่งผัสสะ จึงมีการดับแห่งเวทนา

เพราะมีการดับแห่งเวทนา จึงมีการดับแห่งตัณหา

เพราะมีการดับแห่งตัณหา จึงมีการดับแห่งอุปาทาน

เพราะมีการดับแห่งอุปาทาน จึงมีการดับแห่งชาติ

เพราะเหตุการณดับแห่งชาติ นั้นแล ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส และอุปายาสทั้งหลายจึงดับ การดับทุกข์ทั้งปวง ย่อมมีได้ด้วยอาการอย่างนี้แล

การเข้าถึงปัจจุสมุปบาทดังกล่าวนี้ เป็นวิสัยของพระพุทธเจ้าเท่านั้น หมายความว่า บุคคลทั่วไปหรือแม้กระทั่งอัครสาวกที่มีความเป็นเลิศในด้านต่าง ๆ แม้จะมีความเป็นเลิศทางปัญญาเท่าใดก็ไม่สามารถหยั่งปัจจุสมุปบาทได้ลึกเท่าพระพุทธเจ้า นั่นก็เพราะ

ปัจจุสมุปบาทนี้เป็นเรื่องที่ลึกซึ้งและยากที่สุด ครั้งหนึ่งพระอานนท์ได้เคยกราบทูลพระพุทธเจ้าว่า “ช่างน่าอัศจรรย์จริง ช่างน่าประหลาดจริง ปฏิจุสมุปบาทที่พระพุทธองค์เคยตรัสว่าเป็นสิ่งที่ละเอียด ลึกซึ้ง หยั่งยากนั้น เมื่อมาปรากฏต่อหน้าข้าพเจ้ากลับกลายเป็นของง่ายตายเหลือเกิน” พระพุทธเจ้าได้ตรัสเตือนพระอานนท์ว่า

“ดูก่อนอานนท์ อย่ากล่าวอย่างนั้น ปฏิจุสมุปบาทนี้เป็นสิ่งที่ละเอียด ลึกซึ้ง หยั่งยาก ดูก่อนอานนท์ เพราะไม่รู้ ไม่รู้ตามลำดับ เพราะไม่แทงตลอดซึ่งธรรมคือปัจจุสมุปบาทนี้ (จิตของ) หมู่สัตว์นี้ จึงเป็นเหมือนกลุ่มด้ายยุ่ง ๆ ยุ่งเหยิงเหมือนความยุ่งของกลุ่มด้ายที่หนาแน่นไปด้วยปม พันกันยุ่งเหมือนเชิงหม้อมูญชะ และหม้อปัพพะชะ อย่างนี้ ย่อมไม่ล่วงพ้นสังสาร ทุคติ วินิบาตไปได้” (ส.น. 16/110-111/224-225)

การที่พระพุทธเจ้าทรงยกตัวอย่างหม้อมูญชะ (หม้อมุงกระต่าย) กับหม้อปัพพะชะ (หม้อปล้อง) เพราะต้องการชี้ให้เห็นว่าจิตใจของมนุษย์นั้นมีความซับซ้อนยุ่งเหยิง คือ ไม่ตรงต่อธรรม แม้ว่าพระอานนท์จะเข้าใจปัจจุสมุปบาทธรรมได้อย่างรวดเร็วและดูง่ายตาย แต่ก็ไม่ได้หมายความว่าคนทั่วไปจะมีสติปัญญาเข้าใจในปัจจุสมุปบาทได้ดังพระอานนท์ เพราะหมู่สัตว์ติดข้องอยู่ในกามคุณ โดนกิเลสตัณหาครอบงำเหมือนด้ายยุ่ง คือ ยากจะเป็นต้นสายปลายเหตุของการเกิดขึ้นแห่งทุกข์ และการดับไปแห่งทุกข์ นั่นเอง และแม้ว่าพระอานนท์เองจะเข้าใจปัจจุสมุปบาทธรรมได้มากสักเพียงใด แต่ก็ไม่ลึกเท่าพระพุทธเจ้า เพราะพระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญบารมีธรรมมามากตั้งแต่สมัยเป็นพระโพธิสัตว์ จึงทรงหยั่งปัจจุสมุปบาทได้ลึกที่สุด

ด้วยเหตุนี้ หลังจากทีพระพุทธร่องค์ทรงตรัสรู้ใหม่ ๆ จึงได้พิจารณาถึงความยากยิ่งแห่งธรรมทีพระองศ์ตรัสรู้ เพราะเป็นของละเอียด ลึกซึ้ง หยั่งยาก นั้นเอง แต่สุดท้ายแล้ว ด้วยกรุณาธิคุณของพระพุทธร่องค์จึงทรงตัดสินใจโปรดสรรพสัตว์ทั้งหลายให้พ้นทุกข์ด้วยทางทีพระองศ์ทรงค้นพบ เรียกทางนี้ว่า ทางสายกลาง หรือ อัฐังคิคมรรค หรือ มรรคมืองค์ 8 ประการ นั้นเอง

แม้ว่าปฏิจจสมุปบาทจะเป็นสิ่งที่ละเอียด ลึกซึ้ง หยั่งยาก ก็มีใ่ว่าไม่สามารถศึกษาเรียนรู้ได้ ขึ้นอยู่กับ การปฏิบัติตนตามหลักธรรมจนเกิดปัญญาญาณ ส่วนในด้านการศึกษา คำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทสามารถศึกษาในเชิงปรัชญาได้ ซึ่งอยู่ในส่วนของอภิปรัชญา ซึ่งศึกษาถึงสิ่งที่เกิดขึ้นและดับไปของเหตุปัจจัยในลักษณะ ทีไม่ใช่ปฐมเหตุ (The First Cause) โดยได้ถูกอธิบายไว้ในอิทัปปัจจยตา หรือปฏิจจสมุปบาท การศึกษาทีเกิดขึ้นจะช่วยสร้างความเข้าใจทีถูกต้อง ช่วยให้ผู้คลาย ปล่อยวางจากอารมณ์ทีเป็นทุกข์ได้ง่ายขึ้น ส่งเสริมทางสายกลางทีอยู่ระหว่างมิจฉาทิฎฐิสุดโต่ง ได้แก่ สัสสตทิฎฐิ (ความเห็นว่าอัตตานี้เที่ยงแท้ ตายแล้วเกิด) และ อจณาทิฎฐิ (ความเห็นว่า ตายแล้วสูญ เชื่อว่าขาดสูญ ไม่มีผลแห่งความดีความชั่ว)

อย่างไรก็ตาม การศึกษาทางพุทธปรัชญาทีผ่านมายังไม่มีนักวิชาการท่านใดอธิบายอย่างชัดเจนว่าทางสายกลางแห่งปฏิจจสมุปบาทนั้นคืออะไร มีแต่ส่วนทีอธิบายว่ากระบวนการแห่งปฏิจจสมุปบาทเป็นอย่างไรทั้งสายเกิดและสายดับ ดังนั้น ผู้วิจัยจึงสนใจศึกษาเชิงวิเคราะห์ทางสายกลางแห่งปฏิจจสมุปบาทในพุทธปรัชญาเถรวาท เพื่อแก้ข้อสงสัยนี้ และนำมาอธิบายเพื่อให้เกิดองค์ความรู้ใหม่ในทางพุทธปรัชญาเถรวาท อันเกิดจากการวิเคราะห์วิจัยหลักพุทธธรรมทีมีมาแล้วกว่า 2,500 ปี เพื่อเป็นประโยชน์ต่อการสร้างเข้าใจทางสายกลางขึ้นลึกตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุ และเพื่อเสนอแนะให้เกิดประโยชน์ ต่อการนำไปดำเนินชีวิตต่อผู้สนใจศึกษาต่อไป

2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

เพื่อศึกษาแนวคิดปฏิจจสมุปบาทในพุทธปรัชญาเถรวาท

3. วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยการศึกษาและวิเคราะห์เนื้อหาจากเอกสารและงานวิจัยทีเกี่ยวข้อง (Documentary Research) จากนั้นจึงเขียนบรรยายเชิงพรรณนาเพื่อสรุปและอภิปรายผลการวิจัย โดยสรุปวิธีดำเนินการวิจัยเป็นข้อ ๆ ตามลำดับดังนี้

ภาพที่ 1 วิธีดำเนินการวิจัย

1. ขั้นรวบรวมข้อมูล ได้แก่ การเก็บข้อมูลที่เกี่ยวข้องจากเอกสาร ได้แก่ หนังสือ บทความวิจัย รายงานการวิจัย และวิทยานิพนธ์ที่เกี่ยวข้อง โดยมีการรวบรวมข้อมูลแบ่งออกเป็น 2 ลักษณะ ดังนี้

1.1 ข้อมูลปฐมภูมิ (Primary Data) ได้แก่ คัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช 2500 พุทธศักราช 2535 และ คัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช 2539 และ

1.2 ข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary Data) คือ ข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับการวิจัยจากหนังสือสำคัญทางพุทธศาสนาและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับปัจจัยสมมุติฐานเพื่อเป็นข้อมูลพื้นฐานในการวิจัย

2. ขั้นเรียบเรียงข้อมูล ได้แก่ การนำข้อมูลที่ได้จากเอกสาร บทความวิจัย โดยแบ่งออกเป็นด้าน ๆ เพื่อให้ง่ายต่อการนำไปวิเคราะห์

3. ขั้นวิเคราะห์ข้อมูล ได้แก่ การนำข้อมูลที่ได้เรียบเรียงมาแล้ว มาวิเคราะห์เพื่อหาความสัมพันธ์ทางด้านต่าง ๆ เพื่อตอบโจทย์งานวิจัย

4. ขั้นสรุปผล อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ ได้แก่ การสรุปผลการวิเคราะห์ และอภิปรายผลในส่วนต่าง ๆ โดยเชื่อมโยงกับเอกสารและบทความวิจัยที่เกี่ยวข้อง จากนั้นให้ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย และข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยต่อไป

4. สรุปผลการวิจัย

จากการศึกษาแนวคิดปัจจัยสมมุติฐานในพุทธปรัชญาเถรวาท พบว่า ปัจจัยสมมุติฐาน มาจากคำว่า “ปัจจัย” กับคำว่า “สมมุติฐาน” มาสมาสกัน หากแยกศัพท์โดยละเอียด จะมีถึง 3 คำ คือ ปัจจัย + ส + อุปาท ซึ่งอธิบายศัพท์แต่ละคำได้ดังนี้

ปฏิเสธ แปลว่า อาศัย

สํ แปลว่า พร้อม

อุปาท แปลว่า ความเกิดขึ้น

มานำ 3 คำ มาประกอบกันเป็นคำว่า “ปฏิเสธสมุပ္บาท” แปลความหมายในเบื้องต้นว่า หมายถึง การเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมทั้งหลายโดยอาศัยกันเกิดขึ้นและอาศัยกันดับไป

องค์ประกอบแห่งปฏิเสธสมุပ္บาทในพุทธปรัชญาเถรวาท ได้แก่ 1) อวิชชา (ความไม่รู้ในอริยสัจ) 2) สังขาร (ความปรุงแต่ง) 3) วิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ต่าง ๆ) 4) นามรูป (จิตใจและร่างกาย) 5) สฬายตนะ (อายตนะภายในที่เชื่อมต่อกับอายตนะภายนอก) 6) ผัสสะ (การกระทบระหว่างวิญญาณกับอารมณ์ภายนอก) 7) เวทนา (ความเสพอารมณ์ คือ ความรู้สึกเป็นสุขเป็นทุกข์ หรือรู้สึกเฉย ๆ) 8) ตัณหา (ความทะยานอยาก) 9) อุปาทาน (ความยึดมั่นถือมั่น) 10) ภพ (ภาวะแห่งชีวิต ได้แก่ กามภพ รูปภพ อรูปภพ) 11) ชาติ (ความเกิด) 12) ชรา และมรณะ (ชรา คือ ความแก่ ความเสื่อม ส่วน มรณะ (ความจืด ความเคลื่อนไหว ความทำลายไป ความหายไป ความตาย) โสกะ (ความเสียใจ) ปริเทวะ (การคร่ำครวญ พิโรธำพัน) ทุกข์ (ความทุกข์กาย, ความไม่สบายกาย) โทมนัส (ความทุกข์ใจ, ความไม่สบายใจ) และอุปายาส (ความคับแค้นใจ)

เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย	จึงมีสังขาร
เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย	จึงมีวิญญาณ
เพราะมีวิญญาณเป็นปัจจัย	จึงมีนามรูป
เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย	จึงมีสฬายตนะ
เพราะมีสฬายตนะเป็นปัจจัย	จึงมีผัสสะ
เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย	จึงมีเวทนา
เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย	จึงมีตัณหา
เพราะมีปัญหาคือเป็นปัจจัย	จึงมีอุปาทาน
เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย	จึงมีภพ
เพราะมีภพเป็นปัจจัย	จึงมีชาติ

ความสัมพันธ์ของปฏิเสธสมุပ္บาทแบ่งเป็น 2 สาย คือ สายเกิด (ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์) เรียกว่า สมุทยวาร และสายดับ (ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวล) เรียกว่า นิโรธวารมีพระบาลีพุทธภาษิตโดยย่อ ดังนี้

1) สายเกิด

เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น (สํ.นิ. (ไทย) 16/1-3, ม.ม. (ไทย) 12/402-406/434-441)

เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส ความคับแค้นใจจึงเกิดขึ้น พร้อมกองทุกข์ทั้งมวลจึงเกิดขึ้นประการฉะนี้

2) สายดับ

ในส่วนการพิจารณาปัจจุสมุปบาทโดยปฏิโลม หมายถึง การพิจารณาย้อนลำดับ มีดังนี้

เพราะมีการดับ (โดยไม่เหลือ) แห่งอวิชชา จึงมีความดับแห่งสังขาร

เพราะมีการดับแห่งสังขาร

จึงมีความดับแห่งวิญญาน

เพราะมีการดับแห่งวิญญาน

จึงมีการดับแห่งนามรูป

เพราะมีการดับแห่งนามรูป

จึงมีการดับแห่งสฬายตนะ

เพราะมีการดับแห่งสฬายตนะ

จึงมีการดับแห่งผัสสะ

เพราะมีการดับแห่งผัสสะ

จึงมีการดับแห่งเวทนา

เพราะมีการดับแห่งเวทนา

จึงมีการดับแห่งตัณหา

เพราะมีการดับแห่งตัณหา

จึงมีการดับแห่งอุปาทาน

เพราะมีการดับแห่งอุปาทาน

จึงมีการดับแห่งชาติ

เพราะเหตุการดับแห่งชาติ นั้นแล ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส และ

อุปายาสทั้งหลายจึงดับ การดับทุกข์ทั้งปวง ย่อมมีได้ด้วยอาการอย่างนี้แล

ปัจจุสมุปบาทเป็นธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนให้เข้าใจความเป็นจริงของโลกและชีวิตเพื่อเป็นพื้นฐานต่อการดำเนินสู่ความดับทุกข์ เข้าใจกฎไตรลักษณ์ที่อยู่ในวงจรปัจจุสมุปบาท การจะดำเนินไปสู่การดับทุกข์อย่างสิ้นเชิง การจะพ้นจากทุกข์โดยสิ้นเชิงได้นั้นจำเป็นต้องดำเนินตามสายกลาง ทางสายกลางแห่งปัจจุสมุปบาทก็คือ ทางแห่งการดับทุกข์โดยสิ้นเชิง เป็นทางแห่งความไม่ยึดมั่นถือมั่นในทิฐิอันสุดโต่ง หลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นใน 3 ลักษณะ ดังนี้

1) ความหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในทิฐิอันสุดโต่ง ได้แก่ การหลุดพ้นจากมิจฉาทิฐิ 2 ประการ คือ สัสสตทิฐิและอุจเฉททิฐิ

2) ความหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในสถานที่และเวลา ได้แก่ การหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่น (อุปาทาน) ในภพ (31 ภพภูมิ) และความยึดมั่นถือมั่นในสังขารที่ปรุงแต่งอดีต อนาคต และปัจจุบัน ประการหนึ่ง

3) ความหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในขันธ 5 ได้แก่ การหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาน

กล่าวโดยสรุปได้ว่า ทางสายกลางแห่งปัจจุสมุปบาท คือ องค์ความรู้ใหม่ที่ผู้วิจัยได้สรุปขึ้นเพื่อให้เป็นประโยชน์ต่อวงการทางพุทธศาสนาหรือพุทธปรัชญา โดยสรุปแล้ว ทางสายกลางแห่งปัจจุสมุปบาทก็คือ ทางแห่งการดับทุกข์โดยสิ้นเชิง เป็นทางแห่งความไม่ยึดมั่นถือมั่นในทิฐิอันสุดโต่ง หลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในสถานที่และเวลา และหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในขันธ 5 ในที่สุด

5. อภิปรายผล

จากผลการวิจัย สามารถอภิปรายผลได้ว่า ปฏิจจนสมุปบาทเป็นธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนให้เข้าใจความเป็นจริงของโลกและชีวิตเพื่อเป็นพื้นฐานต่อการดำเนินสู่ความดับทุกข์ เข้าใจกฎไตรลักษณ์ที่อยู่ในวงจรปฏิจจนสมุปบาท การจะดำเนินไปสู่การดับทุกข์อย่างสิ้นเชิง ทั้งนี้อาจเป็นเพราะ ปฏิจจนสมุปบาทคือ กระบวนการเกิดขึ้นและดับไปของทุกขในชั้น 5 เป็นลักษณะของการอาศัยเกิดขึ้น และอาศัยกันดับไป ตามคำศัพท์ที่มาสมาสกันระหว่างคำว่า ปฏิจจ (อิงอาศัยกัน) ส (พร้อมๆ กัน) และ อุปบาท (การเกิดขึ้น) ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของ **พระครูวินัยธรสุวิจักขณ์ มหาปณฺโญ (อริยวงศ์ชัย)** (2565) กล่าวถึง ชั้น 5 ในฐานะปฏิจจนสมุปบาทว่า เป็นสิ่งที่อาศัยกันเกิดขึ้น และอาศัยกันดับไปเพียงชั่วกระพริบตาเท่านั้น ทั้งส่วนกระบวนการ 11 อาการแห่งปฏิจจนสมุปบาทที่เกิดขึ้นและดับไป เป็นการเกิดขึ้นและดับไปแห่งกองทุกข์ทั้งปวง และสอดคล้องกับแนวคิดของ **พระพรสุ ฐิตธมฺโม** (2558) ได้ขยายแนวคิดดังกล่าวนี้ว่า กระบวนการเกิด การดำเนินไป และการดับไปของชีวิต รวมถึงการเกิดการดับแห่งทุกข์ด้วย ในกระบวนการเหล่านี้สิ่งทั้งหลายจะเกิดขึ้น เป็นอยู่ และดับลงไป ในลักษณะแห่งความสัมพันธ์กัน อุปมาเหมือนโซ่ตรวนที่มีห่วงแต่ละวงสอดคล้องติดกันอยู่ เป็นเหตุของกันและกัน ระบุให้ชัดไม่ได้ว่าห่วงไหนคือปฐมเหตุหรือวงแรกที่ทำให้เกิดห่วงโซ่อื่น ๆ ห่วงโซ่แต่ละวงเปรียบเหมือนกระบวนการของชีวิตที่ตกอยู่ภายใต้กฎอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา トラบใดที่บุคคลยังไม่เข้าใจแจ่มแจ้งในปฏิจจนสมุปบาทก็ไม่อาจเข้าถึงวิสระอย่างแท้จริง และสอดคล้องกับแนวคิดของ **เทพพร มังธานี** (2564) ที่แจกแจงปฏิจจนสมุปบาทให้เข้าใจ โดยอธิบายคำว่า ปฏิจจ หมายถึง อิงอาศัยกัน ส่วนคำว่า ส ในภาษาบาลี หมายถึง พร้อมๆ กัน ส่วน อุปบาท หมายถึง การเกิดขึ้น ดังนั้น ปฏิจจนสมุปบาทจึงหมายถึง สภาวะที่อิงอาศัยกันเกิดขึ้นพร้อมกันหรือดับลงพร้อมกันนั่นเอง และสอดคล้องกับแนวคิดของ **พระมหาปรีชา รตนโชโต และพระครูพิศาลสารบัณฑิต** (2565) กล่าวว่า หลักปฏิจจนสมุปบาทที่แสดงสภาวะธรรมที่อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นหรือการเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมทั้งหลายโดยอาศัยกัน และยืนยันว่า ไม่มีใครสร้างหรือดลบันดาลให้เกิดมีขึ้น แต่เป็นสิ่งที่มิอยู่และเกิดขึ้นจริงตามธรรมชาติอยู่แล้ว และสอดคล้องกับแนวคิดของ **พระสาทิพย์ อนาลโย พระปลัดสมชาย ปโยโค และ พระมหาขวัญชัย กิตติเมธี** (2562) อธิบายว่า หลักปฏิจจนสมุปบาทนั้นเป็นกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยในวงจรของชีวิตมนุษย์ โดยเริ่มจาก อวิชชา ความไม่รู้เท่าทันในพระไตรลักษณ์ที่เกิดขึ้นกับชั้น 5 ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ จึงต้องเวียนเกิดเวียนตายอยู่ไม่จบสิ้น ผู้ที่ละสังโยชน์และกิเลสทั้งหลายเพียงเท่านั้นที่จะหลุดพ้นจากกองทุกข์ เข้าถึงปฏิจจนสมุปบาทสายดับ ถึงซึ่งพระนิพพานได้ ส่วน **เสฐียร ทั้งทองมะดัน และพระมหาอุทธนา นรเชฏฺโฐ** (2562) กล่าวว่า ปฏิจจนสมุปบาท คืออาการที่ธรรมทั้งหลายทั้งปวง เช่น อวิชชา เป็นต้น อาศัยกันและกัน เกิดขึ้นร่วมกัน โดยต่างฝ่ายต่างเป็นปัจจัยของกันและกัน

นอกจากนี้ ทางแห่งการดับทุกข์โดยสิ้นเชิง ยังเป็นทางแห่งความไม่ยึดมั่นถือมั่นในทณฺฐิอันสุดโต่ง หลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่น ทั้งนี้อาจเป็นเพราะความยึดมั่นถือมั่นนำมาซึ่งความทุกข์ ทางสายกลางแห่งปฏิจจนสมุปบาทจึงควรเป็นทางแห่งความไม่ยึดมั่นถือมั่นในทณฺฐิอันสุดโต่ง หลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในสถานที่และเวลา และหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในชั้น 5 ในที่สุด ซึ่งเข้าถึงได้ด้วยการปฏิบัติวิปัสสนา

กรรมฐานที่เน้นทางสายกลาง มองเห็นชั้น 5 ตามความเป็นจริงตรงกับไตรลักษณ์ เห็นการเกิดดับของทุกข์ เข้าใจในอริยสัจ 4 ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของ **พระครูอดมฐิติคุณ (อิทธิพล จำปาศรี)** (2565) ที่กล่าวว่า การจะรู้แจ้งแห่งหลักปฏิจจสมุปบาทได้นั้นที่สำคัญจะต้องปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน และสอดคล้องกับแนวคิดของ **พระครูสุวรรณวิจิตร และจุฬารัตน์ วิชาชาติ** (2563) กล่าวว่า ปฏิจจสมุปบาทมีความเกี่ยวข้องกับชั้นห้า มรรคมืองค์แปด ไตรลักษณ์ อริยสัจสี่ กล่าวคือ ธรรมดังกล่าวนี้ ถือว่า เป็นธรรมอย่างเดียวกัน โดยหมวดธรรมเหล่านี้ มุ่งอธิบายถึงเรื่องของชีวิตในสังสารวัฏฏ์และการออกจากสังสารวัฏฏ์จะแตกต่างกันบ้างในรูปแบบการอธิบาย กล่าวคือ ปฏิจจสมุปบาทอธิบายถึงสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิต (รูปและนาม) โดยมุ่งเน้นการอธิบายเหตุปัจจัยที่อาศัยกันและกันและผลธรรมจึงเกิดขึ้น หมายถึง สัตว์บุคคล ตัวตน เรา เขา จึงเกิดขึ้น และสอดคล้องกับแนวคิดของ **ศุภกร เรื่องวิชฌกุล พระราชปริยัติมุนี (เทียบ สิริญาโณ) และแม่ชีกฤษณา รักษาโณ** (2564) อธิบายว่า หลักปฏิจจสมุปบาท เป็นธรรมะที่มีอยู่ในพระพุทธศาสนาเท่านั้น ที่อธิบายเหตุปัจจัยของการเกิดและการดับทุกข์ และอธิบายความหมายของอริยสัจสี่ หรือความจริงซึ่งนำสู่ความพ้นทุกข์ หรือถึงพระนิพพานนั่นเอง และสอดคล้องกับแนวคิดของ **สามเณรสมบุรณ์ สมพงษ์ และประสิทธิ์ ชาระ** (2563) กล่าวถึงทัศนะของนาคคารุณ สุญญตา หมายถึง ความว่างของสรรพสิ่งทั้งที่เป็นสังขตธรรมและอสังขตธรรม สังขตธรรมก็ดี อสังขตธรรมก็ดี โดยสภาพปรมาัตถ์แล้วย่อมมีภาวะเดียวกันคือ สุญญตา แต่ส่วนโลกียสมมติแล้วก็ย่อมรับรองตามบัญญัติว่ามีนั่นมีนี่ บุญบาปหรือแม้แต่พระนิรวาณว่าโดยโลกียะแตกต่างกันจริง เมื่อว่าโดยปรมาัตถ์แล้ว มีสภาพเท่ากันหมด คือ สุญ (สรวม สุนยม) และสอดคล้องกับแนวคิดของ **เสฐียร ทั้งทองมะดัน และสานิษฐ์ ศรีนาค** (2563) กล่าวถึงปฏิจจสมุปบาทโดยอนุโลมและปฏิโลมตามแนวคิดของท่านพุทธทาส โดยเริ่มต้นจากอวิชชาเป็นปัจจัย ทำให้เกิดความทุกข์ทั้งปวง และเมื่ออวิชชาดับ กองทุกข์ทั้งมวลนั้นก็ดับไป และสอดคล้องกับแนวคิดของ **จันทน์ ท่องประเสริฐ** (2556) เสนอบทความพิเศษเรื่อง “ปฏิจจสมุปบาท” อธิบายว่า ปฏิจจสมุปบาทได้ชื่อว่าเป็นทางสายกลาง ดังนี้ พระพุทธเจ้าได้ตรัสแก่พราหมณ์กัจจกโคตรที่เขตวันมหาวิหารว่า “ดูก่อนกัจจกนะ คำกล่าวยืนยันลงไปด้วยทิวาว่า สิ่งทั้งปวงไม่มีอยู่ ดังนี้ เป็นส่วนสุด (มิใช่ทางสายกลาง) ที่ 1 คำกล่าวยืนยันลงไปด้วยทิวาว่า สิ่งทั้งปวงไม่มีอยู่ ดังนี้ เป็นส่วนสุด (มิใช่ทางสายกลาง) ที่ 2...”

ส่วนองค์ประกอบแห่งปฏิจจสมุปบาทในพุทธปรัชญาเถรวาท ได้แก่ 1) อวิชชา (ความไม่รู้ในอริยสัจ) 2) สังขาร (ความปรุงแต่ง) 3) วิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ต่าง ๆ) 4) นามรูป (จิตใจและร่างกาย) 5) สฬายตนะ (อายตนะภายในที่เชื่อมต่อกับอายตนะภายนอก) 6) ผัสสะ (การกระทบระหว่างวิญญาณกับอารมณ์ภายนอก) 7) เวทนา (ความเสพอารมณ์ คือ ความรู้สึกเป็นสุขเป็นทุกข์ หรือรู้สึกเฉย ๆ) 8) ตัณหา (ความทะยานอยาก) 9) อุปาทาน (ความยึดมั่นถือมั่น) 10) ภพ (ภาวะแห่งชีวิต ได้แก่ กามภพ รูปภพ อรูปภพ) 11) ขาติ (ความเกิด) 12) ชราและมรณะ (ชรา คือ ความแก่ ความเสื่อม ส่วน มรณะ คือ ความจุติ ความเคลื่อนไป ความทำลายไป ความหายไป ความตาย) ทั้งนี้อาจเป็นเพราะปฏิจจสมุปบาท เป็นกุญแจดอกแรกที่จะไขไปถึงเนื้อหาหลักของปฏิจจสมุปบาท และสอดคล้องกับแนวคิดของ **บรรจบ บรรณรุจิ** (2555) อธิบายว่า คำสำคัญที่ถือเป็นกุญแจดอกแรกที่จะไขไปถึงเนื้อหาหลักของปฏิจจสมุปบาท มีอยู่ 12 คำ ได้แก่ 1) อวิชชา (ignorance) คือ ความไม่รู้ 2) สังขาร (mental formations, mental activities) คือ เจตสิกที่ปรุงแต่งให้เกิดวิญญาณ 3) วิญญาณ

(consciousness) คือ การรับรู้ารมณ 4) นาม - รูป (mentality and materiality) แยกเป็นนาม คือ เจตสิก (mental formations) ฝ่ายเป็นกลางที่ปรุงแต่งจิตทุกขณะให้รับรู้ เช่น การกระทบารมณ (ผัสสะ) การรู้สึก เป็นสุข เป็นทุกข์หรือเฉย ๆ (เวทนา) การกำหนดหมายจนจำได้ (สัญญา) ความจงใจหรือความ ตั้งใจ (เจตนา) ความมี อารมณเดียวหรือการรับรู้ารมณที่ละอย่าง (เอกัคคตา, ขณิกสมาธิที่เป็น มูลรากของสมาธิอื่น ๆ) สภาวะที่ทำให้ นามอื่น ๆ ทำหน้าที่ร่วมกันในแต่ละขณะ (ชีวิตินทรีย์) และ การเอาใจใส่สิ่งเร้าที่มากกระทบทำให้นามอื่น ๆ ตื่นตัว (มนสิการ) และ รูป คือ ปสาทรูปต่าง ๆ ซึ่งทำหน้าที่แปลความหมายตามการปรุงแต่งของนาม มี 5 คือ ประสาทตา ประสาทหู ประสาท จมูก ประสาทลิ้น และประสาทกาย 5) สฬายตนะ (six bases) คือ อายตนะ อันได้แก่ แตน หรือสนามติดต่อกับ 6) ผัสสะ (contact) คือ การปรุงแต่งจิตให้กระทบติดต่อกับสิ่งเร้าที่มากกระทบ 7) เวทนา (feeling) คือ ความรู้สึก ทุกข์ เฉย ๆ 8) ตัณหา (craving) คือ ความอยาก 9) อุปาทาน (clinging) คือ ความยึด มั่นในเบญจขันธ์ 10) ภพ (becoming) คือ ความมี ความเป็น หมายถึง ความเป็นกรรม (กัมมภพ) 11) ชาติ (birth) คือ การเกิดปรากฏของผลกรรมในขณะจิตแต่ละขณะ 12) ชรา (old age) คือ ความเสื่อมหรือความไม่คง อยู่ของขณะจิตแต่ละขณะที่มีผลกรรมเกิดปรากฏ รวมทั้งความแก่ของร่างกายหลังจากเกิดมีชีวิตในแต่ละภพ ภูมิ มรณะ (death) คือ ความแตกดับของขณะจิตแต่ละขณะที่มีผลกรรมเกิดปรากฏและเสื่อม รวมทั้งความ แตกดับของร่างกายหลังจากเกิดมีชีวิตในแต่ละภพภูมิ โสกะ (sorrow) คือ ความเสียใจ ปรีเทวะ (lamentation) คือ การคร่ำครวญ พิโรราพัน ทุกข์ (pain) คือ ความทุกข์กาย, ความไม่สบายกาย โทมณัส (grief) คือ ความทุกข์ใจ, ความไม่สบายใจ และ อุปายาส (despair) คือ ความคับแค้นใจ

6. ข้อเสนอแนะและข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะเพื่อการนำผลการวิจัยไปใช้งาน

ผู้วิจัยเสนอแนะให้นำผลการวิจัยนี้ไปออกแบบเป็นเครื่องมือการเรียนรู้เชิงประสบการณ์ โดยจัดเป็น รูปแบบกิจกรรมพุทธธรรมเชิงประสบการณ์เพื่อให้เกิดการเรียนรู้ทุกข์ และการดับทุกข์ ซึ่งเป็นการเรียนรู้ ร่วมกันในลักษณะการเรียนรู้เชิงรุก (Active Learning) เช่น การจัดเสวนา กิจกรรมเชิงปฏิบัติการ เป็นต้น โดย จัดทำหลักสูตรระยะสั้นสำหรับอบรมประชาชนทั่วไป หรือนักศึกษาในระดับปริญญาตรี โท และเอก โดยเน้น ในเรื่อง soft skill ซึ่งเป็นทักษะจำเป็นในการทำมาค้าขายกับทุกข์หรือการจัดการปัญหาที่เกิดขึ้นอย่าง เหมาะสม ก็จะเกิดประโยชน์อย่างมากต่อการศึกษาปฏิบัติสมุปบาทอย่างง่าย ๆ และน่าสนใจ

ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยต่อไป

ผู้วิจัยจึงเสนอแนะพื่อเป็นตัวอย่างเพื่อการวิจัยครั้งต่อไปตามหัวข้อดังต่อไปนี้

1. ศึกษาทางสายกลางแห่งปฏิบัติสมุปบาท
2. ศึกษาปฏิบัติสมุปบาทเพื่อการประยุกต์ใช้

บรรณานุกรม

- จำนงค์ ทองประเสริฐ. (2556). **บทความพิเศษ ปฏิจสงมฺพบาท**. วารสารพุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 20(1), 75-98. สืบค้นจาก <https://so02.tci-thaijo.org/index.php/jbscu/article/view/163019>.
- เทพพร มังธานี. (2564). **อิทัปปัจจยตาทางจริยศาสตร์**. วารสารปณิธาน. 17(1), 119-142. สืบค้นจาก <https://so05.tci-thaijo.org/index.php/panidhana/article/view/249797>.
- บรรจบ บรรณรุจิ. (2555). **ปฏิจสงมฺพบาท : ขั้นตอนการรู้แจ้งความจริงของพระพุทธเจ้าและการปรับใช้เพื่อแก้ปัญหาสังคม**. วารสารราชบัณฑิตยสถาน, 37(3), 148-171. สืบค้นจาก <https://so05.tci-thaijo.org/index.php/Palisueksabuddhaghosa/article/view/240782>.
- พระครูวินัยธรสุวิจักขณ์ มหาปญโญ (อริยวงศ์ชัย). (2565). **ศึกษาชั้น 5 ในมุมมองของพุทธทาสภิกขุ**. วารสาร มจร อุบลปริทรรศน์, 7(1), 271-282. สืบค้นจาก <https://so06.tci-thaijo.org/index.php/mcjou/article/view/255405>.
- พระครูสุวรรณวิจิตร และจุฬารัตน์ วิชานาดี. (2563). **ความดับทุกข์ในปฏิจสงมฺพบาท**. วารสาร มจร พุทธศาสตร์ปริทรรศน์, 4(2), 124-141. สืบค้นจาก <https://so06.tci-thaijo.org/index.php/jmb/article/view/246224>.
- พระครูอุดมจิตฺตคุณ (อิทธิพล จำปาศรี). (2565). **ปฏิจสงมฺพบาท : ศาสตร์แห่งการใช้เหตุผลในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน**. วารสารศึกษิตาไลย์, 3(2), 15-28. สืบค้นจาก <https://so01.tci-thaijo.org/index.php/SJ/article/view/261519>.
- พระพรสุ ขิตฺตมโม. (2558). **ศึกษาเปรียบเทียบกระบวนการชีวิตตามทัศนะของจักรกลนิยม กับปฏิจสงมฺพบาทในพุทธปรัชญาเถรวาท**. วารสารพุทธศาสนศึกษา, 6(2), 9-18. สืบค้นจาก <https://so02.tci-thaijo.org/index.php/JBS/article/view/134965>.
- พระมหาปรีชา รตนโชโต และพระครูพิศาลสารบัณฑิต. (2565). **ปฏิจสงมฺพบาทกับการพัฒนาคุณภาพชีวิต**. วารสาร มจร อุบลปริทรรศน์, 7(1), 1111-1128. สืบค้นจาก <https://so06.tci-thaijo.org/index.php/mcjou/article/view/255515>.
- พระสาทิพย์ อนุบาลโย, พระปลัดสมชาย ปโยโค และพระมหาขวัญชัย กิตติเมธี. (2562). **การวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างปฏิจสงมฺพบาทกับการบรรลธรรม**. วารสาร มจร พุทธปัญญาปริทรรศน์, 4(2), 225-236. สืบค้นจาก <https://so03.tci-thaijo.org/index.php/jmbr/article/view/191839>.
- ศุภกร เรืองวิชญกุล, พระราชปรีดีมุนี (เทียบ สิริญาโณ) และแม่ชีกฤษณา รักษาโณม. (2564). **ศึกษาวิธีปฏิบัติวิปัสสนาตามแนวของพุทธทาสภิกขุ**. วารสารมหาจุฬาลงกรณ, 8(3), 26-38. สืบค้นจาก <https://so04.tci-thaijo.org/index.php/JMA/article/view/248889>.

สามเณรสมบุรณ์ สมพงษ์, ประสิทธิ์ ชาระ. (2563). **เปรียบเทียบแนวคิดสัจตของนาคารชุนกับพุทธทาสภิกขุ.**

วารสารปรัชญาอาศรม, 2(1), 25-36. สืบค้นจาก <https://so09.tci-thaijo.org/index.php/jpar/article/view/644>.

เสฐียร ทังทองมะดัน และพระมหายุทธนา นรเชฏโฐ. (2562). **ศึกษาปฏิจจสมุปบาทในพุทธปรัชญาเถรวาท**

กับแนวคิดแบบธรรมชาตินิยม. วารสาร มจร พุทธศาสตร์ปริทรรศน์, 3(1), 61-78. สืบค้นจาก <https://so06.tci-thaijo.org/index.php/jmb/article/view/240248>.

_____, สานิตย์ ศรีนาค. (2563). **การตีความคำสอนเรื่องอิทัปปัจจยตาในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ.**

วารสาร มจร พุทธศาสตร์ ปริทรรศน์, 4(1), 39-54. สืบค้นจาก <https://so06.tci-thaijo.org/index.php/jmb/article/view/241758>.